

Надежда Николаевна Бобух (Украйна)

ОКСИМОРОНЪТ В ПОЕТИЧНАТА РЕЧ

(Върху материал от украинската и българската поезия)

В системата на изразителните средства важно място заемат антонимите, от които се образуват антитезата и оксиморонът. Стилистичните фигури, построени от думи с противоположна семантика, се характеризират с особена изразителност и емоционалност, тъй като съпоставката на противоположни понятия, явления и образи ги нюансира, прави ги по-изразителни. “Неочакваното сближаване на далечни понятия – отбелязва В. В. Виноградов – преодолява смисловото разстояние между тях и придава на израза необикновена енергия, лаконизъм, изобразителност. Този нов израз поражда с реалистичната си дълбочина и сила на отразяване на действителността”¹.

Термините “антитеза” и “антитезис” (гръц. antithesis – противопоставяне, противопоставяне, съпоставка) са били известни още на античните учени. “Отделянето” на антитезата като една от словесните фигури античната традиция приписва на Хорхий². Характеристика на този похват има в “Риториката” на Анаксимен, в трактатите за ораторско изкуство на Цицерон, в трактата “Institutio oratoria” на известния римски теоретик на ораторското изкуство Квинтилиан. В античната стилистика и риторика се отбелязва и друга стилистична фигура, построена на базата на антонимите – оксиморонът. Специалните изследвания, посветени на оксиморона, са се появили сравнително скоро. Ще посочим статиите на В. Б.

Синюк, Н. В. Павлович, В. Я. Пастухова, О. С. Сингаевска³ и др., в които разглежданият литературен похват се анализира върху материал от руския език.

В предлаганата статия се прави опит да се разкрие лингвистичната същност на оксиморона като стилистична фигура, да се определят семантичните особености и структурно-граматичната му организация. Анализира се материал от над 200 примера на оксиморон от украинската и българската поезия от XX век. Използвани са стихосбирките на украински (И. Драч, В. Коротич, Л. Костенко, Вришченко, А. Малишко, А. Олес, Б. Олийник, Д. Павличенко, Л. Первомайски, М. Рилски, В. Симоненко, В. Сосюра, В. Стус, Л. Талалай и др.) и български автори (Е. Багряна, И. Вазов, Н. Вапцаров, Д. Дамянов, Д. Дебелянов, Е. Евтимов, Н. Йорданов, П. Матев, Г. Милев, С. Пенчева, В. Петров, Р. Ралин, В. Сотиров, Н. Фурнаджиев, П. Яворов и др.).

Ние определяме оксиморона (гръц. *oxymoron* – остроумно-глупаво от *oxus* – остроумен, остър и *mos* – безсмислен, глупав) като съчетание на контрастни по значение думи, които по редица признаци логически се взаимоизключват, но като цяло дават ново понятие. Основата на експресивния (изобразително-изразителния) ефект на оксиморона е в несъвместимостта на неговите съставни елементи: укр.: **білі негри, діловий нероба, живий труп, мертві душі, поспішати повільно**; бълг. **дневна нощ, жив мъртвец, несмъртоносна смърт, тъжна веселба**. Оксимороните съчетания от думи “са противоречиви в смисъл, че на един и същи обект от действителността се приписват едновременно свойствата “е а” и “е не-а”. А лексемите от тези словосъчетания имат елементи, които се съотнасят като “а” и “не-а” и заемат еднакви позиции в семантичната структура на лексемите⁴. Оксиморонът е разновидност на парадокса (гръц. *paradoxos* – неочакван, странен), той е “неочаквано, непривично (поне по форма) съждение (изказване, изречение), което рязко се отличава от общоприетото, традиционното мнение по даден въпрос”⁵. За разлика от каламбурите, които се създават при иронично или комично използване на различни значения на една и съща дума, сходни по звучене, оксиморонът е съчетаване на лексеми

с противоположна семантика. Последните най-често са от различни части на речта, което дава основание да не се смятат за антоними⁶. Този подход според нас е неправилен. Лексикалното богатство на езика, в това число и на антонимията, се използва за назоваване на най-разнообразни понятия, явления и отношения от заобикалящата ни действителност. Това означава, че реалните отношения на противоположност могат да бъдат изразени не само чрез общоизвестни противопоставяния, но и чрез опозиции, които се характеризират с по-малка честотност на употреба, но имат по-голяма изразителност. Например не е задължително лексемата **горе** (бълг. **горест**) да образува симетрична антонимна двойка с лексемата **щастя** (бълг. **щастие**), тя може “асиметрично” да се противопоставя и на образуваното от съществителното **щастя** (бълг. **щастие**) прилагателно **щасливе** (укр. **щасливе горе**, бълг. **щастлива горест**). И тъй като наличието на противоположна семантика (неин носител е коренната морфема) е едно от главните условия за определяне антонимичността на думите, смятаме, че различното морфологично оформяне на конституентите на антономичната двойка не е основание да не признаваме за антоними опозицията на лексеми, които принадлежат към различни класове думи. Тези противопоставяния са асиметрични, това са т. нар. “междукласови” антоними, които за разлика от “обичайните” опозиции се характеризират с по-малка честотност на употреба, но като явление на конотативността те са по-контрастни и по-изразителни. Съчетаването на думи от различни класове е граматичната особеност на по-голямата част от оксимороните. Следователно те се образуват предимно чрез съединяване на асиметрични антоними в единно смислово цяло. Като изхождаме от това положение, ние разглеждаме изразите от типа на **квадратура кола**, **півтора людського** не като оксиморони, а като словосъчетания с каламбурен характер⁷.

В основата на оксимороните, както показва анализът, лежат различни начини за съединяване на семантично противопоставящи се компоненти в рамките на едно смислово единство. Малка част от оксимороните, употребени в поетичните произведения, които анализираме, включват антоними, които

условно се отнасят към пълните. Тези оксиморонни съчетания се съотнасят с опозиции, които имат постоянни антонимични отношения: укр. *бідне багатство* (Д. Павличко) – *бідність – багатство*, *пекельний рай* (Л. Первомайски) – *пекло – рай*, *покірна непокора* (В. Стус) – *покора – непокора*, *сумна радість* (М. Рилски) – *сум – радість*, *щасливе нещастя* (В. Симоненко) – *щастя – нещастя*; бълг.: *дневна нощ* (Н. Йорданов) – *ден – нощ*, *нежна грубост* (К. Зидаров) – *нежност – грубост*, *тъжна веселба* (В. Сотиров) – *тъга – веселба*. В поетичната реч се срещат също оксиморони, в чиято смислова структура има несъвместими контрарни семи, които взаимно се изключват и взаимно се предполагат: *чорний сніг* (обща сема “цвят”, контрарни семи: *черен – бял*), *гіркий мед* (обща сема “вкус”, контрарни семи *горчив – сладък*). Общите семи в тези примери са условие за съединяване на лексемите в една парадигма, а контрарните определят наличието на диаметрална противоположност. По аналогичен начин са образувани оксиморонните съчетания от типа на *біла ворона* (А. Малишко), *біла сажа* (Н. Нагнибида), *білий циган* (А. Олес), *мертві душі* (М. Рилски).

В украинската и българската поезия често се срещат оксиморонни съчетания, които включват емоционално обогатени лексеми, изразяващи различни чувства и душевното състояние на човека. Това е свързано с факта, че отразяването на заобикалящата ни действителност в съзнанието на индивида се съпровожда от емоционална реакция на опознаваните явления. Анализът на материала показва, че в поетичните контексти най-често се срещат оксиморони, в които определението има положителна емоционална обогатеност, а определяемото – отрицателна: *веселий (веселий смуток – Л. Талалай), весел (весел плач – Г. Милев, весела смърт – Н. Фурнаджиев); ніжний (ніжний рев – И. Драч, ніжна зрада – Б. Олийник, ніжні погрози – В. Симоненко), нежен (нежна болка – С. Пенчева, нежна мъка – Е. Евтимов, нежна ярост – Д. Дамянов); щасливий (щасливий біль – Н. Бажан, щасливе горе – И. Драч, щаслива печаль – Д. Павличко, щасливий смуток – М. Рилски); щастлив (щастлива смърт – Н. Вапцаров)*. Оксиморонни съчетания, в които определението е из-

разено от прилагателно име с отрицателна емоционална обогареност, а определяемото от съществително име с положителна емоционална обогареност, се срещат по-рядко: **жорстока ласка** (Б. Олийник), **сурова ніжність** (Л. Первомайски); **тъмна радост** (Н. Фурнаджиев), **мрачна радост** (П. Яворов), **грозний смях** (И. Вазов), **кървав смях** (Д. Дебелянов). Компонентите на много оксиморони са антонимични прилагателни, употребени в преносно значение, ср.: **солодкий — гіркий** (бълг. **сладък — горчив**). Лексемата **солодкий** в преносна употреба има значение "приятен". В качеството си на определение на съществителното име с отрицателна емоционална обогареност тя придава на оксиморонното съчетание положителна обогареност: **солодкий біль** (В. Коротич), **солodka мука** (С. Йовенко), **солodka страждання**, **солodka туга** (А. Олес), **сладка мъка** (И. Вазов), **сладка тъга** (Д. Дамянов). Семантически противопоставяното прилагателно **гіркий** (бълг. **горчив**) в преносна употреба (значението е "изпълнен с мъка, нещастие, беда") влиза в състава на такива оксиморонни съчетания като **гіркий сміх** (М. Рилски), **гірке щастя** (Л. Первомайски); **горчив смях** (И. Пейчев).

Конституентите на някои оксиморони имат общ корен (или основа), но след съединяването си те се противопоставят чрез прибавяне към единия на отрицателната представка (частица) **не-** или **без-**. Още в края на XIX век А. А. Потебня изказва мисълта, че "**не** в славянските езици (а отчасти и съответстващите ѝ частици в другите езици), свързвайки се тясно с името и глагола, не само отрича тяхното значение..., но и превръща значението в положително противоположно"⁸. Противопоставянето на лексеми, производни от един и същ корен, с помощта на отрицателните представки, се нарича аноминация. В основата ѝ лежат контрадикторните понятия (лат. *contradictoriae* — "противоречие"), които са несъвместими. Между тях няма трето, междинно, понятие и те взаимно се изключват. Трябва да отбележим, че тук се имат предвид само тези контрадикторни понятия, в които противоречието е преминало в противоположност. Например противопоставянията от типа на **пиша — не пиша** не образуват антоними, тъй като глаголът с частицата **не** не изразява ново понятие, а само отрича понятието, изразено от лексемата **пиша**. И. В.

Дмитриевска отбелязва, че думата с **не** “означава понятие тогава, когато тя не просто противоречи на положителното понятие, а му се противопоставя с отсъствието на един от признаците”¹⁰. Антиномиите на тези своеобразни опозиции, които се формират от еднокоренни опозиции, се характеризират с маркирана реализация – отрицателни частици, представки с отрицателно значение. Сред оксимороните от поетичните контексти се срещат еднокоренни атрибутивни словосъчетания, изразяващи антонимичност с помощта на представката **не**, която се присъединява към препозитивното или постпозитивното прилагателно име: **невинна вина** (Н. Бажан), **недавня данина** (П. Сингаевски), **наземна земля** (В. Терен), **нечужа чужина** (Л. Костенко); **мисли немислени** (М. Кондакова), **несмъртоносна смърт** (Д. Дамянов). Определяемостта съществително име в тези съчетания запазва положителното си съдържание. Присъединяването на представката **не** към основното съществително трансформира значението му в отрицателно: **покірна непокора** (В. Стус), **щасливе нещастя** (В. Симоненко). Единият от компонентите на оксиморона може да бъде оформен и с помощта на представката **без-**: **безвинна вина** (С. Йовенко), **безнебне небо**, **кров безкровна** (Н. Винграновски), **безпровинна провиня** (В. Стус). Едновременно присъединяване на представките **без-** и **не-** усилва художествената изразителност на тази стилистична фигура: “Непомічена пройшла людина. / Непоміченою тихо вмерла. / Стань! Тяжка **провина безневинна** / Крила над тобою розпростерла” (И. Драч). Близки до разглежданите са моделите и структурите, в които положителното значение на изходната основа се преобразува в отрицателно от предлога **без**: **винний без провини** (Б. Олійник), **грішний без гріха** (В. Стус).

Анализираният материал показва разнообразието на семантичната организация на оксиморонните съчетания – те могат да се образуват чрез обединяване в едно смислово цяло на антонимни двойки с компоненти от различни класове думи, чрез съединяване на лексеми, в чиято смислова структура присъстват контрарни семи, чрез аноминация.

Изследването на оксимороните от гледище на формалната

им структура позволява да обособим три структурни типа: оксиморони сложни думи, аксиморонни съчетания и предикативни оксиморони.

Сложната дума е минималната формална единица на разглежданата стилистична фигура. “Между компонентите на този модел възникват балансови отношения, тоест едновременно присъствие на противоположни мисли”¹¹. Тиренцето в такива структури “усилва” самостоятелността на съставните им части: **довгожданно-раптовий грім** (М. Рилски); **гибелно-щастлива страна** (Е. Евтимов), **тъжно-весел живот** (Д. Дамянов). Оксимороните сложни думи се срещат рядко.

Основната формална единица на оксиморона е подчинителното съчетание. Въз основа на принадлежността на главния конституент към определен лексико-граматичен разред думи могат да се отделят следните типове оксиморонни свовосъчетания:

1) **субстантивни** (главната дума е изразена от съществителното име): **бідне багатство** (Д. Павличко), **близька далина** (В. Сорюра), **гарячий холод** (М. Рилски), **закономірна випадковість** (Л. Дмитерко), **лихе добро** (И. Драч), **нещастя щасть** (В. Стус), **солodka гіркота** (Л. Костенко), **холод вогню** (С. Йовенко); **грешна истина** (Е. Евтимов), **дневна ноц** (Н. Йорданов), **жив мъртвец** (Д. Дамянов), **нежна грубост** (К. Зидаров), **тъжна веселба** (В. Сотиров).

2) **адективни** (основният компонент е прилагателно име): **винний без провини** (Б. Олийник), **грішний без гріха** (В. Стус), **царствено убога** (Л. Костенко); **горчиво сладък, тъжно весела** (Е. Багряна), **самоуверено безпомощна** (Н. Йорданов);

3) **глаголни** (граматически независимият конституент е глагол или неговите форми): **веселю печаль** (П. Тичина), **глибинами міліють** (Г. Чубач), **говорити мовчанням** (Л. Костенко), **говорити не мовчи** (В. Симоненко), **збагнути незбагненне** (Д. Луценко), **кричати мовчки** (В. Стус), **реготати ридма** (И. Драч);

4) **инстантивни** (главната дума е от категорията състояние): **В мосму домі так бездомно, / Що хоч до стінки розмовляй** (Г. Чубач). **От вашта хладина ми е горещо** (В. Сотиров). **Наистина до болка ми е весело** (Н. Йорданов). В разгледаните

по-горе оксиморонни словосъчетания синтактичните отношения между конституентите имат подчинителна връзка, която се реализира чрез съгласуване (**мертви души** – М. Рилски, **недавня давнина** – П. Сингаевски, **незмірна міра** – Н. Бажан; **грешна истина** – Е. Евтимов, **мрачен оптимист** – И. Радоев, **несмъртоносна смърт** – Д. Дамянов) или чрез управление (**голосіння тиші** – В. Стус, **щастя мук** – М. Рилски; **богат на беднота** – Д. Дамянов), или чрез прилагане (**голосно мовчать** – Г. Чубач, **кличу безслівно** – В. Коротич, **кричить мовчазливо** – П. Тичина).

Значително по-рядко се срещат оксиморони, между чиито компоненти има съчинителна връзка. В тези случаи граматически независимите членове се обединяват в едно смислово и структурно цяло на принципа на задължителната еднотипност с помощта на съчинителни съюзи или без такива: **і жаль мені тих, / Хто із келехів маків / І серце, і руки свої не освятить / Гірким і солодким / настоєм роси** (Г. Коваль). **Я ж дика, впокорена, зла, / Снага доторкнулась чола...** (И. Драч); **Със къщи червени и залези сини / тя в стоята вкарва самата земя. / Стайчка малка и толкоз огромна!** (Д. Дамянов).

Между конституентите на оксимороните са възможни и отношения на предикативност: **Ви чуєте, як всюди дзвонить тиша** (И. Драч). **А у всіх / навіть у травинки / сміялись сльози...** (П. Тичина). ... **дойде мигът на светлата победа, / когато даже мъртвият ликува** (В. Сотиров).

Структурният анализ на оксиморонните съчетания позволява да говорим за разнообразие на техните типове. Най-много са според изследвания материал оксимороните със структура на подчинително словосъчетание.

По-голямата част от оксимороните са бинарни съчетания, чиито взаимноотричащи се компоненти са свързани непосредствено. В поетичните контексти се срещат също така и оксиморонни словосъчетания, които включват три и повече лексеми. В тези случаи е трудно да се определи границата между оксимороните и изказванията парадокси. В научната литература има понятие “оксиморонно съчетание на фразите” (П. Богатирьов), “оксиморонен сюжет” (В. Шкловски). Ние смятаме за оксиморони такива изрази, чийто експресивен ефект

се основава на сближаването на думи, назоваващи взаимно-изключващи се понятия, въпреки че лексемите, които имат признаците “а” – “не-а”, са разделени от думи, усилващи образността на израза: **вільних в рабстві... рабів** (А. Олес), **минуща не минає мить** (В. Коротич), **найскладніша людина проста** (В. Симоненко), **слухаю нечутні голоси** (Л. Костенко), **у закони лягла беззаконністю** (И. Драч); **и ставаме от ледници огнища, грозното бе станало красиво** (Д. Дамянов).

Антонимите, които формират оксимороните, изразяват вътрешното противоречие на явленията, съединени в едно цяло. За разлика от противопоставянията на противоположните понятия в оксимороните, те се обединяват в едно смислово цяло, което е и своеобразен източник на експресия. Този стилстичен похват усилва емоционалността на художествената реч, позволява в пределно кратка и необичайна форма да се разкрие сложността и противоречивостта на изобразявания факт, да се предаде диалектиката на живота: **Ні. Вистояти. Вистояти. Ні – / стояти. Тільки тут. У цьому полі, / що наче льон. І власної неволі / спізнати тут, на рідній чужині** (В. Стус). **Де шлях летючими штрихами / за обрій віддалі несе – гіркі черешні над шляхами – / спасибі вам за все, за все. / За цю красу, що при дорозі, / за цю солодку гіркоту...** (Л. Костенко). **Сам я сонний ходив землею, / Але ти, як весняний грім, / Стала совістю і душею, / І щасливим нещастям моїм** (В. Симоненко). **Творение на мойта скръб-живец, / бди ти моя болка, фикс-идея! / Без болката човек е жив мъртвец! / Единствено чрез нея той живее** (Д. Дамянов). **И те търсех / във тази дневна нощ, в която светеше / голяма слънчева луна отгоре** (Н. Йорданов).

В поетичния език оксимороните се употребяват предимно в онези случаи, когато авторът иска да предаде противоречивостта на душевното състояние на героите: **Ніч, місяць, верби, шелестіння, / Обійми рук, і щастя мук, / І в невинному горінні / Жагучий солов’їний звук** (М. Рилски). **На нивах зелених, в долиах, на луках / Побожно зривали ми рідні квітки / І в тузі солодкій, і в радісних муках / На свято велике салітали вінки** (А. Олес). **Дивлюсь на тебе – і не пізнаю: / Це ти, скажи, це ти, мій любий сину? Ти, перед**

ким я чую **безпровинну** / свою **провину** – ту, котру таю і від самого себе? (В. Стус). Розумнію? Який там розум! / Просто здорово, що ти ! **Що** вслухасться в **ніжні погрози** / **Збаламучене** серце мо (В. Симоненко). И някак изведнѣж за миг **разбрах** / **смеха горчив** и погледа далечен (И. Пейчев). Змия коварно мила, желтоока / ти бе – и драг ми беше моя **грях**; / като **желязо** хладна и жестока / ти бе – в **мрачна радост** те следях... (П. Яворов). Пиша, както птица се сънува, / пиша, както **люби** се жена, / че откакто тоя свят светува, / тази **нежна мъка** е една (Е. Евтимов). В някои поетични контексти оксимороните се употребяват с цел да се усили ироничното ни отношение към изобразяваните явления, към персонажите: **Вітаю** вас, мої братове, / **Вітаю** вас із Новим роком! / Я знаю вашу дику правду – / **Сирітство**, старість, осміяння, / **Богатство** **бідне** і самотність! (Д. Павличенко). Друзі мої критики! / **Що** ж це з вами? / Та спіймайте ж нарешті **білу ворону** (А. Малишко). Трябва друго! – И ето, на полянка открита / бледо слънце ме среща и с усмивка ме пита: / Какво още там дириш, **остаряло момченце**? (В. Петров).

Следователно оксимороните като стилистична фигура дават възможност на автора изразително да подчертае диалектичната същност на явлението, да предаде сложността и противоречивостта на изобразявания факт, да придаде на текста емоционално напрежение. Затова той е активно използван стилистичен похват в езика на художествената литература, в частност в поезията.

БЕЛЕЖКИ

¹ В. В. Виноградов. Стиль Пушкина. М., Гослитиздат, 1941, с. 217

² Античные теории языка и стиля. М. – Л., Соцэкгиз, 1936, с. 148.

³ В. Б. Синюк. К вопросу о фразеологизмах – оксюморонах – Русский язык в школе, 1976, № 4, с. 80–84; Н. В. Павлович. Семантика оксиморона. Автореферат. М., 1982; В. Я. Пастухова. Парадигматическая и синтагматическая связанность компонентов оксюморонного сочетания: Автореферат, Ростов-на-Дону, 1980;

О. С. Сингаївська. Типологія контрастивних одиниць у лексиці російської мови, Автореферат. Киев, 1995.

⁴ **Н. В. Павлович.** Семантика оксиморона. — Лингвистика и поэтика, М., Наука, 1979, с. 238.

⁵ Большая советская энциклопедия. — М., Советская энциклопедия, 1975. Т. 19, с. 512.

⁶ **А. П. Коваль.** Практична стилістика сучасної української мови. Киев, Вища школа, 1978, с. 58.

⁷ **Н. М. Шанский.** Фразеология современного русского языка. М., Высшая школа, 1985, с. 85.

⁸ **А. А. Потебня.** Из записок по русской грамматике. М., Просвещение, 1968. Т. 3, с. 428.

⁹ **Н. И. Кондаков.** Логический словарь. М., Наука, 1971, с. 423.

¹⁰ **И. В. Дмитриевская.** К вопросу о противоречащих и противоположных понятиях. — Логико-грамматические очерки. М., Высшая школа, 1961, с. 73.

¹¹ **В. Я. Пастухова.** Парадигматическая и синтагматическая связанность компонентов оксюморонного сочетания: Автореферат, Ростов-на-Дону, 1980.

Превод от руски — Г. Гочев